

91.
8-83.

BOLTAYEV M. J., IBROIIMOV SH. I.

MARKAZIY OSIYO IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI



91
B-83

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRILIGI

TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

Boltayev M.J., Ibroimov Sh.I.

MARKAZIY OSIYO IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYASI

O'quv qo'llama

- 12495 -



O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRILIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
TOSHKENT AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI
«MALIK PRINT CO»

2021

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRILIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

UO'K 91:31(075.8)

KBK 65.04ya73

B 83

Boltayev, M.J., Ibroimov, Sh.I.

Markaziy Osiyo iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi [Matn]:
o'quv qo'llanma / M.J. Boltayev, Sh.I. Ibroimov. - Toshkent: «MALIK
PRINT CO», 2021. - 148 b.

Mazkur o'quv qo'llanmada Markaziy Osiyo davlatlarining tabiiy sharoiti va boyliklari, aholisi va mehnat resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi, transporti, tashqi iqtisodiy aloqalarining geografik jihatlarini yoritilgan.

O'quv qo'llanma geografiya, geografiya o'qitish metodikasi, geografiya va iqtisodiy bilim asoslari ta'lim bakalavrlariga mo'ljallangan.

Mualliflar:

k.o'q. Boltayev M.J.
o'qt. Ibroimov Sh.I.

Ma'sul muharrir:

g.f.f.d. Mahmudov M.M

Taqrizchilar:

prof. Komilova N. (O'zMU)
g.f.f.d. Rajabov F.T. (TVCHDPI)

ISBN 978-9943-7652-6-9

© Boltayev, M. J., Ibroimov, Sh. I., 2021.
© «MALIK PRINT CO», 2021.

KIRISH

Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon va Murg'ob daryolari vodiylarida bizning asrimizgacha bir qancha qadimgi buyuk davlatlar bo'lgan. (Baqitriya, Marg'iyona, Xorazm, So'g'diyona va boshqalar). XVI asr boshlarigacha markaziy Osiyodan Yevropa va Osiyoni tutashirib turuvchi Buyuk Ipak Yo'li o'tgan edi. Keyinchalik dengiz yo'llarining ochilishi bilan Markaziy Osiyodan o'tgan Buyuk Ipak Yo'li inqirozga yuz tutdi. Bu esa o'z navbatida Markaziy Osiyo davlatlarini tashqi bozordan uzib qo'ydi. XIX asr o'talariga kelib Markaziy Osiyoning boy tabiiy resurslari chet el kapitalistlarini o'ziga jalb qildi. Natijada Markaziy Osiyoni Rossiya o'z tarkibiga qo'shib oldi va o'zining xom ashyo bazasiga aylantirdi. Xom ashyoni olib ketish maqsadida kaspiy orti, Toshkent-Orenburg temir yo'llari qurildi. Markaziy Osiyodan asosan paxta tolasi, qora ko'l va pilla olib ketilar edi.

Oktyabr inqilobi natijasida 1918 yili Markaziy Osiyoda Turkiston Avtonom Respublikasi tashkil topdi. 1924-25 yillardagi milliy bo'linishlar natijasida O'zbekiston, Turkmaniston ittifoqdosh respublikalari, Tojikiston, Qirg'iziston avtonom respublikalari tashkil etildi. Tojikiston 1929 yil Qirg'iziston va Qozog'iston esa 1936 yili ittifoqdosh respublika maqomini oldi va sobiq ittifoq tarkibiga kiritildi. Qoraqalpog'iston Respublikasi 1936 yilgacha Rossiya tarkibida bo'lgan edi. 1936 yildan boshlab O'zbekiston tarkibiga qo'shildi. 1991 yil sobiq ittifoqning parchalanishi natijasida bu respublikalar mustaqil suverenitet respublikalarga ajralib ketdi.

Markaziy Osiyo Respublikalariga Qozog'iston va o'rta Osiyo respublikalaridan Turkmaniston, O'zbekiston, Tojikiston hamda Qirg'iziston respublikalari kiradi. Ularning hududi 3994,4 ming km.kv. (MDHning 18%), aholisi 75,1 mln (2020). kishini MDHning 20% aholisini tashkil etadi.

1. MARKAZIY OSIYONING RIVOJLANISH TARIXI

Osiyoning Oltog tog'lari bilan Himolay tog'lari oralig'ida joylashgan bu qismi tabiiy sharoitining o'ziga xos ekanligini Gumbold qayd qilib o'tgan edi. U Markaziy Osiyo tushunchasini baland tog'lar bilan o'ralgan, okeanlardan uzoqda joylashgan va cho'l landshaftlari hukmron bo'lgan o'lka sifatida fanga kiritgan.

Bu hududni tadqiq etishga rus va sovet olimlari ayniqsa katta hissa qo'shishdi, Ular N. M. Prjevalskiyan boshlab Markaziy Osiyoni kompleks o'rganishdi. Bu tadqiqotlar hozirgi vaqtda ham davom ettirilayapti.

Markaziy Osiyoning chegarasi haqidagi masalada hozirga qadar ham yagona bir fikr yo'q. Uni o'rgangan yirik tadqiqotchilardan biri V. A. Obruchev Kunlundan shimoldagi cho'ldan iborat yassi tog'likni Markaziy Osiyo deb atagan va, binobarin, unga Tibet tog'ligini qo'shmagan. Boshqa tadqiqotchilar Tibetni Markaziy Osiyoning bir qismi deb hisoblaydilar, lekin Tibet tog'ligining asl Markaziy Osiyodan farq qilishini ko'rsatib uning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlaydilar.

Markaziy Osiyoning shimoliy va g'arbiy chegaralarini turli tadqiqotchilar turlicha o'tkazadilar. E. M. Murzaev Markaziy Osiyoga SSSR chegaralaridan janub va sharq tomonlarda joylashgan yassi tog'lik va tizma tog'larni kiritadi. V. M. Sinitsin Markaziy Osiyoga Osiyoning suvi tashqariga oqib chiqib ketmaydigan butun ichki rayonlarini kiritadi va shunday qilib, uning tarkibiga O'rta Osiyoning ham ayrim rayonlarini (masalan, Sharqiy Pomirni) qo'shadi, lekin Mongoliyaning Shimoliy Muz va Tinch okeanlar havzasiga qarashli shimoliy qismlarini Markaziy Osiyoga kiritmaydi.

Markaziy Osiyo uchun tabiatining bir butunligi xosdir. Bu esa uning geografik o'rni hamda landshaftlarining tarkib topish tarixi xususiyatlarining natijasidir. Bu hududni mezozoy o'talaridan buyon dengiz bosmagan va u Yer yuzidagi quruqlikning eng qadimgi qismlaridan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyoning yer yuzasi: palaxsali, to'rsimonkatalak tuzilishga ega, bir necha marta qayta tiklangan tektonik harakatlar ana shunday tuzilishni hosil qilgan. Bu hudud relifning umumiy xususiyatlari yangi tektonikaning juda katta rol o'ynaganiga, denudatsiya protsesslarining kuchsiz

rivojlanganiga, struktura shakllarining keskin ifodalanganligiga va tekislangan yuzalarining ko'p tarqalganligiga bog'liqdir. Okeanlardan uzoqda joylashganligi va hamma tomondan baland tog'lar bilan to'silganligi iqlimning kontinental va quruq bo'lishiga, yer ushti suvlarining tartibsiz ekanligiga hamda cho'l, chala cho'l va dasht landshaftlarining rivojlanganligiga sabab bo'lgan.

Shu bilan birga o'lkaning rivojlanish tarixi davomida chekkadagi tog'lar ko'tarilgan sari iqlimning aridligi kuchayib borgan. Oxirgi muz bosish davrida ham Markaziy Osiyo hozirgiga qaraganda ancha sernam, erozion tarmoqlari (shoxobchalar) rivojlangan va yirik oqar ko'llari ko'p bo'lgan. Hozirgi sharoit muzlik davridan keyingi kserotermik davrda Himolay va Tibet tog'larining ko'tarilishi hamda Hind okeani tomondan sernam havo oqimlarining kirib kelishi to'xtashi natijasida qaror topdi.



Markaziy Osiyoning tipik landshafti.
(A. Fedorovich fotosi).

Markaziy Osiyoning qurg'oqchilashib borishi hozirgi davrda ham davom etayaptimi, yo'qmi degan masalada hozirgacha yagona bir fikr yo'q. E. M. Murzaev, K. K. Markov va boshqa bir qancha tadqiqotchilar Markaziy Osiyoning qurg'oqchilashishi kserotermik davr oxiriga kelib to'xtadi va hozirgi vaqtda namlikning bir oz kupayishi kuzatilmogda deb hisoblamogdalar. V. M. Sinitsin fikriga ko'ra Markaziy Osiyoning qurg'oqchilashishi hozirgi zamonda ham davom etyapti.

Hududning qadimiyligi, uzoq davom etayotgan qurg'oqchilik, o'lkaning mo'tadil hamda subtropik mintaqalarda joylashganligi Markaziy Osiyoda tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosining tarkib topishi uchun o'ziga xos sharoit yaratgan. Markaziy Osiyo dunyoda tuproqni tuz qoplagan va bo'z hamda bo'z-qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan eng katta o'lkadir. O'simlik va hayvonlar uchun uzoq vaqt davomida arid sharoitga, temperaturaning keskin o'zgarishiga, suvning kuchli darajada mineralashganiga moslashish xosdir. O'simliklar orasida qumda, toshloq va sho'r yerlarda o'suvchi o't va butalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Hayvonlardan asosan tuyoqlilar, kemiruvchilar va sudralib yuruvchilar tarqalgan.

Tabiiy geografik fanlar tizimida keng qo'llanib kelinayotgan havzaviy usuli shu davr ichida juda katta muvoffaqiyatlarga erishdi. Hozirgi davrda mamlakatimizdagi asosiy amaliy muammolardan biri bu tabiatdan oqilona foydalanish va ularni muhofaza qilishdir. L.M.Koriniy (1974) tabiatshunos olimlardan birinchi bo'lib, daryo havzasini geotizim deb ta'dqiq qildi va juda katta muvaffaqiyatga erishdi. Olimning so'nggi yillardagi tadqiqoti (2017) shuni ko'rsatmoqdaki, tabiat komponentlaridan oqilona foydalanishda tabiiy asos bo'lgan daryo havzasini asos qilib olinishini ham ilmiy, ham amaliy asoslab berdi. Boshqacha so'z bilan aytganda, daryo havzasida ro'y beradigan barcha tabiiy-geografik jarayonlar tabiiy asos bo'lgan havza chegarasida qonun ro'y beradi va dinamikasidagi geotizimini hosil qiladi. Ana shuning uchun ham L.M.Koriniy (2001) tabiat resurslaridan oqilona foydalanishda havzaviy kontseptsiyasini ishlab chiqdi. Biz ham olimning bu kontseptsiyasini qo'llab quvvatlagan holda, sug'oriladigan hududlarning tabiiy resurslaridan oqilona foydalanishda kollektor havzasini asos qilib olishni lozim deb topdik. Kollektor havzalarida tabiiy-geografik jarayonlar kollektorning ichki strukturasi bilan bog'langan bo'lib, havzaning yuqori qismidan quyi qismi tomon qonuniy o'zgaradi. Shunday qilib, tabiat kompanentlarining havza egallagan maydonda qonuniy o'zgarishi o'z navbatida tabiiy resurslardan oqilona foydalanishdagi havzaviy kontseptsiyaning asosini tashkil etadi.

Markaziy Osiyo turli joylari tabiiy sharoit o'xshashligining Osiyo-ning boshqa qismlaridagiga qaraganda ancha aniq ifodalanganligiga qaramay, uni tabiiy geografik o'lkalarga ajratishga asos bo'ladigan

amalgama tafovutlar ham mavjud. Bu oblastlardan birinchisi Sibir bilan chegaradosh bo'lgan Shimoliy Mongoliyaning tabiiy xususiyatlari Markaziy Osiyoga qanchalik yaqin bo'lsa, Shimoliy Osiyoga ham shunchalik o'xshashdir. Bu o'lka oraliq xarakteriga ega. Janubiy Mongoliya va Shimoliy Xitoyning cho'ldan iborat yassi tog'liklariga, shuningdek, Shimoli-g'arbiy Xitoyning tog'lari hamda moyliklariga ham Markaziy Osiyoning tipik tabiiy xususiyatlari xosdir.

1.1 TABIIY SHAROITI

Markaziy Osiyo davlatlari hududi tabiiy nihoyatda xilma-xil bo'lib tekislik, tog'lik, cho'l va chala cho'l landshaftlardan iborat. Mintaqada Pomir, Oloy, Tyan-Shan kabi tizmalar joylashgan. Bu tog'larda MDH davlatlarining Ismoil Somoniy, G'alaba, Xontangri kabi balandligi 7000 m dan ortadigan cho'qqilar ko'p. Shuningdek Markaziy Osiyoda past tekisliklar va botiqlar ham ko'pdir. Markaziy Osiyoning eng past cho'kmasi Qorag'iy (Botir) bo'lib, u dengiz sathidan -132 m pastda joylashgan.

Tog'larda katta muzliklar ham uchraydi. Ayniqsa Fedchenko va Inelchek muzliklari alohida ahamiyatga ega. Tog'lardagi muzliklardan ko'plab daryolar boshlanadi.

Mintaqaning tog'li va tog' oldi zonolari o'zining seysmik aktivligi bilan ajralib turadi (Andijon zilzilasi 1902 y, Ashxobod-1948, Toshkent 1968 va boshqalar).

Markaziy Osiyoning g'arbiy qismida va shimolida Kaspiy bo'yi va Turon past tekisligi joylashgan bo'lib, uning katta qismi Qoragum va Qizilqum cho'llari bilan band. Mintaqa iqlimi keskin kontinental, novqisiz kunlar 200-240 kunga to'g'ri keladi. Vegetatsiya davrining uzoqligi hamda havo haroratining yuqoriligi janubda ingichka tolali paxta, shimolda esa erta pishar paxta yetishtirishga imkon beradi. Paxtachilik Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi dehqonchiliklaridan hisoblanadi.

Yog'in miqdori cho'llarda 50 mm dan tog' oldida 300-400 mmga yetadi. Ayrim joylarda esa 700-800 mmni tashkil etadi. Mintaqa daryolari asosan kam suvli bo'lib, berk havzaga kiradi. Sug'orishda